

Huszár Mihály

Élethelyzetek a Morgenstern/ Marczali család levelezéséből (1875–1877)

Egy tudós életművének az elemzése mellett magánéletének mindennapjai is részben rekonstruálhatóvá válhatnak, ha fennmaradtak ennek forrásai. A magánlevelezések a dokumentumok egy részének megsemmisülése dacára jelentős szereppel bírnak Marczali Henrik (1856–1940) történetíró, egyetemi tanár marcali családjával kapcsolatban is.¹ Ezekben a primer forrásokban a testvérei – nővére, Janka (1854–1925) és két húga, Regina (1858–1926) és Gizella (1860–1886) –, valamint Janka férje, Berger Miksa (1851–1927) különösen személyes hangú sorai olvashatók.² Segítségükkel bepillantást nyerhetünk a somogyi településen élő polgárosuló rabbicsalád mindennapjaiba és műveltségi viszonyaiba. Megelevenednek bennük a testvéri kapcsolatok, megismerhetők a Marcaliról és környékéről szóló adatok, sőt, a zsidó vallással kapcsolatos megjegyzések is rendszeresen előkerülnek. Marczali Henrik 1929 és 1931 között részletekben megjelent, *Emlékeim* című önéletírásához képest az a jelentőségük, hogy a Morgenstern/Marczali család viszonyairól és a lakókörnyezet miliójéről ezekben a levelekben lehet tájékozódni. Mindezek mellett pedig az 1875-ben és 1877-ben a leendő történetíróval együtt szintén ösztöndíjjal Berlinben és Párizsban tanuló nyelvésznek, Simonyi Zsigmondnak (1853–1919) a Morgenstern/Marczali családdal kialakult bensőséges kapcsolata is feltárul bennük.³ Jelen írás utolsó része egy rövid 1971-es visszaemlékezés, amely Morgenstern/Marczali Janka unokájával készült, és Marczali Henrik időskori személyiségéről kínál új adatokat.

A háttér: beilleszkedés, közösségi és családi viszonyok

Marcaliban a zsidók 19. század eleji beilleszkedésével jött létre az a keret, amelyben a Morgenstern/Marczali família élte a mindennapjait 1852-től, Morgenstern Mihály rabbivá választásától. Az 1850-es és 1860-as évek zsidó és keresztény együttélésének tágabb világát a magyarosodási folyamat, a jogkiterjesztő asszimiláció jellemezte. A zsidók egymás közötti viszonyait pedig az 1850-es években a haladók és az ortodoxok között a magyarosodás kérdésében kialakult országos szembenállás határozta meg. Az egymással el-

1 Lásd DÉNES 2022.

2 Lásd HUSZÁR 2019. 38–39., 41.

3 ÚJVÁRI 1929. 790.; TOMPA 1975.

lentétes oldalak Marcaliban is megmutatkoztak. Amikor például 1851-ben a későbbi történetíró édesapját, Morgenstern Mihályt rabbivá választották, a két szembenálló csoport közül a haladók a járási közigazgatási főbírónak küldött beadványukban így nyilatkoztak: „Mivel pedig ezen fiatal ember egyházi szónoklatában és egyéb eljárásaiban köz tetszést aratott; de különben is Rabbi hivatalhoz megkívántató kellékekkel és képzettséggel túl nyomólag bírni tapasztaltatott; panaszkodók – Isten tudja, mi okból? – annak, és nekünk halálos ellenségeink lettek.”⁴

Hét évvel később, a rabbi munkájának eredményeként immár más volt a hitközségen belül a helyzet. Marcali utcaképét a Széchényi földesúri család uradalmi területének és épületeinek mindent körbevevő, a település terjeszkedését komolyan akadályozó megjelenése határozta meg. Az 1858-ban 2575 fős település járásszékhely és piacközpont volt, amelyben a vármegye harmadik-negyedik legnagyobb lélekszámú, 150 fős zsidó közössége élt. Renoválták a zsinagógát, és a gondozásra szoruló temetőt is rendbe tették; a kétosztályos felekezeti elemi iskolában pedig két tanító oktatott magyar és német nyelven.⁵ A keresztény többség által is elismert rabbi, valamint a másik értelmiségi személy, Mitzger Miksa körorvos hatására, ezekben az években váltak a zsidók egyre többen magyar nyelvűvé, és emellett a gazdasági életnek is integráns részei lettek.⁶ A szociális és kulturális ügyekben tevékenykedő zsidó és keresztény tagságú egyesületek pedig az 1860-as évektől kezdve az országos mintát (köztük a kaszinókat) követve az együtt munkálkodás és a magyarosodás helyi fórumai lettek.⁷

A *Magyar Izraelitában* 1861-ben megjelent beszámolóban Mitzger Miksa az együttélés viszonyairól azt írta, hogy a zsinagógában elhangzott, magyar nyelvű rabbibeszédet a tekintélyes keresztények is meghallgatták, sőt, úgy hatott rájuk „hogy egészen más érzésekkel léptek ki a zsinagógánkból a zsidó iránt, mint voltak iránta a beszéd hallgatása előtt. (...) Nem csoda ha Morgenstern úr köztiszteletben s általános szeretetben részesül.”⁸ Ugyancsak jelentős momentumnak számított a főrabbinak Deák Ferenc halála után, 1876. február 13-án a marcali zsinagógában tartott megemlékező gyászbeszéde. A

⁴ BősZE 2005. 67.

⁵ Marczali (Somogy). *Ben Chananja* 1. (1858):1. 531.; A. Rober: *Aus Somogy. Ben Chananja* 2. (1859):1. 575–576.; KEPECS 1993. 240.

⁶ Hazai hírek. Marczali Mihály. *Egyenlőség*, 1889. október 13. 7–8.; MÓRICZ 2012. 394. Dr. Mitzger Miksa 1871-től volt marcali járási körorvos, 1890-ben a vármegyei fenntartású marcali közkórház alorvosa lett. DOMONKOSNÉ SZALAI 2014. 45–46.; HUSZÁR 2020a. 23–24.

⁷ Lásd erre vonatkozólag bővebben: SILBER 1992. 113–114.; BősZE 1991. 362.

⁸ MITZGER Miksa: Marcali Április 5-dikén 1861. *Magyar Izraelita*, 1861. április 18. 128. A marcali rabbi azzal, hogy már viszonylag korán, 1860 körül magyar nyelvű istentiszteletet tartott, az első ilyen magyarországi hitközségi vezetők közé számított. Konrád Miklós gyűjtése szerint 1867-ben Marcalival együtt is még csupán kilenc városban (Pest, Szeged, Székesfehérvár, Arad, Veszprém, Pécs, Nagykőrös és Nagyvárad) volt ez szokásban. KONRÁD 2022. 82.

beszédet ki is nyomtatták, s az abból befolyó jövedelmet, nem meglepő módon, a helybeli izraelita és római katolikus iskolák javára fordították.⁹

A rabbi szemlélete és tevékenysége formálta azt a közeget, melyben Morgenstern Mihály, a felesége, Freyer Róza Sára és gyermekeik a családi életüket élték. A házaspárnak hét gyermeke született Marcaliban: Johanna/Janka, Henrik, Regina, Gizella, Pál (1862–1886), Mária (1867–1916) és Izidor (1869–1873).¹⁰

1. kép – A marcali zsinagóga és a rabbilakás (képeslaprészlet)

Marczali Henrik az *Emlékeimben* így írt az édesapjáról:

„Mint községében, úgy családjában is magától értetődőnek tartotta az uralmat. Vezetett, gondoskodott mindenről ezért ellenmondás vagy éppen ellenállás lehetősége sem jutott eszébe. Otthon szeretet, a végsőkig menő gyöngédség volt eljárásának alapja. (...) Rousseau és Pestalozzi nevelési elveit nem csak az iskolában kívánta alkalmaztatni, hanem szerintük járt el ott is, hol sokkal nehezebb, háza népével.”¹¹

A testvéreiről pedig így fogalmazta meg emlékeit és érzéseit:

„Nagyon szerettem a testvéreimet is, igaz azért gyakori volt köztünk a civódás, de még a verekedés is. (...) Rega húgom, valamennyink közt a legeszesebb, esténként hosszan elbeszélgetett velem olvasmányainkról, de mivel eltérő nézet esetén heveskedtem, »zsarnok« címmel

⁹ Ebből a beszédből jelenleg egy példányt ismerünk, amely a Marcali Múzeum gyűjteményében található: MMTD Lsz. 2022.1.1. Marczali Mihály: Emlékbeszéd Deák Ferencz fölött. Marcali, 1876.

¹⁰ MZsML HU HJMA X-60. A Marcali Izr. Hitközség Születési Anyakönyve (1774–1895), 3508 sz. mikrofilm; MMTD Gysz. 2018/6651. Marczali Pál halotti értesítője (1886); MMTD Gysz. 2018/6653. Főtisztelendő özv. Marczali Mihályné halotti értesítője (1906); MARCZALI 2000. 31., 146–147.

¹¹ MARCZALI 2000. 29.

*tisztelt meg, de azért igen jól megértettük egymást. Kisebbik húgomat Gizát, ki igen szép leányka volt, tölem telhetőleg kényeztettem. Pali öcsém születésének éppen nem örültem.*¹²

Marczali Henrik a két legkisebb testvér közül Máriával csak akkor találkozott, amikor szünnidőben hazatért. Izidor alig négyévesen meghalt.¹³ A visszaemlékezésben meglepő módon Janka nővéréről – aki családjával (Berger-Dénes) Marcaliban élte le életét – egyáltalán nem emlékezett meg, pedig Marczali időskorában Jankának és családjának jutott meghatározó szerep.¹⁴

A zsidó vallású és magyar nemzetiségű főrabbi gyermekeit magyar nemzetiségűnek nevelte. Mindig ügyelt magyar kiejtésére – hivatalos szereplésin és otthonában egyaránt. Marczali Henrik visszaemlékezéseiben erről a somogyi tájnyelvű közegről azt írta, hogy „*a bölcsőtől fogva hallottam a magyar nótát; anyám szépen énekelte*”.¹⁵

A település iránti elköteleződés jegyében a rabbi és gyermekei 1875 második felében magyarosították családnevüket Marczalira.¹⁶ A szolgálatának 25 éves évfordulóján, 1877-ben tartott ünnepségről és a névmagyarosításáról így fogalmaztak *A Hon* című lapban: „*Marczali Mihály kerületi rabbi (Somogy vm.) egyike leghazafiasb szellemű s legszabadelvűbb zsidó papjainak, s az egyetlen, ki magyar létére magyar nevet is mer viselni.*”¹⁷ A korszakban ekkor még kivételesnek számított Marczali Mihály tette, melynek köszönhetően a sikeres integráció példajaként tekintettek rá.

A családi élet és a lakóhely a Morgenstern lányok leveleiben

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Levelestárában található Marczali Henrik levelezésének megmaradt része. A neki küldött vagy általa elküldött levelek közül nővére, Marczali Janka és annak férje, Berger Miksa négyet magyarul és egyet németül, míg húga, Regina – kizárólag magyar

¹² MARCZALI 2000. 30–31.

¹³ MARCZALI 2000. 30–31.

¹⁴ SUCHMAN 1971. 21. A Dénes családról lásd HUSZÁR 2020b. 173–191.

¹⁵ GUNST 1987. 904–905.; MARCZALI 2000. 12. A fennmaradt egyetlen levele szerint a fiával német nyelven levelezett. MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Marczali (Morgenstern) Mihály Marczali Henrikhez és Simonyi Zsigmondhoz, d. n.; MARCZALI 2000. 28., 35. Érdekes adalék a nyelvi viszonyokhoz, hogy a nyugat-magyarországi, német–jiddis nyelvű családból származó főrabbit aggodás fogta el, „elszörnyülködött”, amikor az általa már valószínűleg az 1850-es évekre elhagyott jiddis nyelvet a győri gettóban, ortodox rokonoknál lakó gimnazista fia megtanulta és „hazavitte”. Marczali Henrik ekkorra már a német, a francia, a latin és a héber nyelvet is elsajátította.

¹⁶ GUNST 1987. 904.; HU-MNL-SML-IV.405.b. Somogy vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok. Névváltoztatások, 1867–1913. A Belügyminisztériumtól érkezett, az 1875. második félévében történt névváltoztatásokról szóló nyomtatvány. Hivatalos rész. *Budapesti Közlöny*, 1875. december 11. 1.

¹⁷ Marczai Mihály, kerületi rabbi... *A Hon*, 1877. március 23. 2.

nyelven – szintén öt levelet írt. Fennmaradt az édesapa, Marczali Mihály németül írt levele és Marczali Póli 1933-ban Londonból írt rövid, magyar nyelvű írásos üzenete is.¹⁸ A levelek a fiútestvér mellett a vele együtt külföldi ösztöndíjat elnyert Simonyi Zsigmondhoz is szóltak, sőt, a bensőséges „*Szeretett testvéreim*” megszólítást alkalmazták rá is. A datálás nem mindegyik esetében maradt meg, de a tartalmukból tudhatjuk, hogy a levelek a két barát közös berlini és párizsi tanulmányai, valamint Marczali angliai kutatása, illetve továbbképzése idején születtek.

A levelezés előzménye, hogy Marczali Henrik 1875-ben, tizenkilenc éves korában Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszterhez nyújtott be ösztöndíjkérelmet külföldi tanulmányok, kutatás és kapcsolatépítés támogatására, amelyet el is nyert.¹⁹ 1875 őszén Simonyi Zsigmonddal útnak indultak Németországba. Október 20-án érkeztek meg Berlinbe, ahol elvégezték az első szemesztert, majd a karácsonyi szünetben hazatértek. Marczali még Deák Ferenc 1876. február 3-i budapesti temetésén is részt vett. Március 20-án ismét tanulmányi útra indult Simonyival, ezúttal Párizsba.²⁰ Októberig tanult és kutatott a francia fővárosban, míg Simonyi szeptemberben hazatért. Marczali októberben Párizsból visszament Berlinbe, ahol 1877 húsvétjáig folytatta tanulmányait, majd a szünidőre hazautazott, ahol Simonyi is meglátogatta.²¹ A rövid szünet után a nyár elején visszatért Berlinbe, július 20-án Drezdába utazott könyvtározni és kéziratározni, augusztus 10-én pedig Londonba ment, ahol a British Museum könyvtárában kutatott. Ősszel Oxfordban képezte magát William Stubbs tutorálásával. Az ifjú tudós 1877. december 10-én indult haza Berlin érinésével. Karácsonyra hazaérkezett.²²

A levelek érzelmekről árulkodóak, humoros hangvételűek, olykor csapongóak, a család és a tágabb környezet eseményeiről tájékoztatnak. Időnként a gyermekkorból éppen kilépő testvér (Regina), valamint az ifjú

18 A dokumentumok közül a teljesség igénye nélkül most csak azokat említem, amelyek 1875–76-ban keletkeztek, és amelyekben konkrét személyekről, helyekről, időpontokról, valamint eseményekről találhatóak adatok. (A leveleket javítás nélkül, eredeti központozással közlöm.) Berger Miksa és Marczali Mihály német nyelvű levelei jelen tanulmányból kimaradnak, mert az íráskép nehezen olvasható. A csupán általános üdvözlő sorokat tartalmazó levelek nem kerültek bemutatásra. Ennek a dokumentumcsoportnak a részét képezi még további 125 oldalnyi levél, amelyeket ennek a tanulmánynak a lezárása után ismertem csak meg, de feldolgozásukra egy későbbi időben lesz módom. Itt köszönöm meg Bárány Zsófiának a kutatásban nyújtott segítségét.

19 DÉNES 2022. 24–29.

20 MARCZALI 2000. 70–74.; GYÁNI 1996. 136–137., 146.

21 MARCZALI 2000. 84., 91.

22 MARCZALI 2000. 58–69., 96–97., 101., 104.; GUNST 1987. 910–912.; KOMLÓS 1997. 172–176. A külföldi tanulmányokra, kutatásra és a megismert személyiségekre lásd DÉNES 2022. 29–34. Marczali a hazatérése után 1878-ban habilitált és egyetemi magántanár lett. A pesti tanárképző főiskola gyakorló gimnáziumában magántanárként, majd 1880-tól nyilvános rendes tanárként tanított.

feleség, Janka és férje egykét megjegyzéssel utalt Marczali Henrik jellemére és helyzetére is. Soraikban érzékelhető a messze került báty és sógor, valamint a testvérré fogadott Simonyi Zsigmond hiánya. Miközben – többek között – olvasmányélményeikről meséltek, Berger Miksa akkurátusan beszámolt a gazdálkodás mindennapi ügyeiről is.

1875. november 8-i levelében Marczali Regina az olvasmányairól írt: „Ha csak ráérünk olvasunk, már Tankredot²³ olvastuk. Kimondhatatlan jó hatást tett rám, Kiváltképen Tankred és Amenaide jellege, mert ecsetelése nem természetellenes, sőt előfordulhat az életben, ha csak az nem látszik a férfiak

2. kép – Marczali Henrik fiatalkorában

előtt felfoghatatlannak, hogy Ameneide, oly soká tudott hallgatni, Ifigeniját ismét elkezdjük.”²⁴ A folytatásban a család magyarosodásával kapcsolatos utalás is található: „A k. [kedves – H. M.] papa esténként előolvassa a magyar Revoluziot Horváttól, a mi magyarságunk, és tudásunk fejlesztésének előmozdítására nagy hatással lesz, mert a k. papa mindent megmagyaráz.”²⁵

A leánytestvér humoros stílusban tájékoztatott a marcali mindennapokról, a közelgő zsidó ünnepről is:

²³ Lehetséges, hogy Kvassay Ede *Tankréd lovag meséi* című, 1869-ben Pesten megjelent könyvéről van szó.

²⁴ MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Marczali (Morgenstern) Regina levele Marczali Henrikhez, S. I. 1875. november 8. Feltételezhetően a levélben Euripidész magyarul megjelent két könyvének egyikéről van szó: *Iphigenia Aulisban*. Ford. GUZMICS Izidor. Buda, 1840; *Euripidész válogatott színművei*. Iphigenia Aulisban és Iphigenia Taurisban. Ford. SZABÓ Károly. I–II. köt. Pest, 1849. (Hellen könyvtár 5–6.) Ugyanez a könyv megjelent olcsó kiadásban 1868-ban. Marczali Regina egyik levelének a teljes közlésével szeretném illusztrálni a levelezés hangulatát. Az 1875. november 28-án kelt levelet lásd a tanulmány mellékletében.

²⁵ Az említett könyv Horváth Mihály 1871-ben megjelent *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben* című munkája.

„Ti nagyvárosban laktok, mégis panaszkodtok, hogy nincs társaságtok és mulatságtok olyan aminőt kívántok. Mi meg faluban lakunk és mégis mulatunk, vigadunk. Köznapokon egész nap danolunk főkép, mióta azt irtad K. [Kedves – H. M.] Henrik, hogy olyan hangom van, mint a Berliini primadonnáknak úgy tesztek, mint a lúd, ki kotyulva akart lenni, az igaz nyakam nekem elég hosszú van, csakhogy nem olyan hajlékony, a dicsekedés is szokásom, de másoktól nem szeretek dicsértetve lenni. Szombaton olvasunk, játszunk elmegyünk vizitet tenni, de többnyire hozzánk jönnek látogatóba. Szombaton este összejövünk valahol és játszunk, mert Chanukáig gyakorolnunk kell a játékokat. De higyétek meg, a legnagyobb örömben, és a legkelleme-sebb órákban is visszagondolunk, azon örömteljes napokra, melyeket körünkben töltöttetek, és sóvárgással nézünk megint olyanok elébe.”²⁶

A levél lezárása szintén vidám hangvételű, az ekkor lezajlott névma-gyarosítással kapcsolatos szójátékkal, illetve a korabeli Marcali moderni-zációját megjelenítő megjegyzéssel: „Még tán nem tudjátok, hogy bár nem Morgenstern vagyunk, mégis házunktól három utza világosságot kap, mert há-zunk elé lámpát tettek.”²⁷

Marczali Janka 1876. február eleji tartalmas levelében részletesen írt testvérei magánügyeiről is, sőt, szintén megemlítette édesapja egyik jeles beszédét. Megismerhető Marczali Gizella vívódása egy leendő párkapcsolati helyzetben. Gizella iránt ugyanis komolyan érdeklődni kezdett egy fiatal-ember: levelet küldött a leánynak, amelyhez fényképet is mellékelte magáról. A 15 éves leány azonban nem tudta, hogy mitévő legyen, mivel ő eddig a családtagokon kívül csak Simonyi Zsigmonddal levelezett, akiről így nyilatkozott: „úgy tekintjük mint a testvérünket”. A fiatalember érdeklődő levelével kapcsolatban úgy vélte, a döntés joga az édesapja kezében van, aki éppen nem tartózkodott otthon. „[K]i éppen Szt. Gróton vala. Deák F. gyászünne-pélyét tartandó” – jegyezte meg a leánya.²⁸ A főrabbi Marcaliban elmondott beszéde mellett 1876. március első napjaiban gyászbeszédet is tartott. A meghívás hátterében az állt, hogy a hitközségben a kiterjedt Morgenstern család tagjai, így Marczali Mihály testvérei és családjaik éltek.²⁹

A humoros hangvétel Marczali Janka 1876 márciusi levélben is meg-fogható, amelyet azonban már az új úti cél felé haladó Marczalinak és Simonyinak küldött:

²⁶ MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Marczali (Morgenstern) Regina Marczali Henrikhez, 1875. május 28.

²⁷ Ezek közül a gázlámpák közül az egyik feltűnik a zsinagógáról és a rabbilakásról fennma-radt 1900-ban postázott képeslapon. A képeslapot lásd: HUSZÁR – VIDÁK 2020. 30.

²⁸ MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Marczali/Morgenstern Janka levele Marczali Henrikhez, 1876. március 2.

²⁹ HUSZÁR 2019. 18–20. A rokonsági kötelék pedig tovább bonyolódott, amikor 1885-ben Marczali Gizella férjhez ment az ott élő elsőfokú unokatestvéréhez, Misner Dávidhoz.

„Mire Párizsba értek talán ott már virít a tavasz és nem tesz bennetek a párizsi nép bolonddát, habár első [olvashatatlan szó – H. M.] érkeztek is oda. Kérlek benneteket, írjatok, még útközben, ha pedig nem lehet akkor mihelyt Párizsban lehelyeztettek magatokat. Kívánok szerencsés megérkezést. Ha a párizsiaiak úgy szeretnének benneteket, mint mi, már akkor előre elkészíthetnének 3. 4. rendes szobát szállásotokra. Csak várjatok talán már elhatott hozzájuk a hír, hogy ilyen 3 vagy két tudós jön ő bolondos városukba. Gondolom már nagy előkészületeket csinálnak majd trombitaharsogással, fáklyazenével, pompás ebédekkel és végtére szép lakással látnának el. Akkor holtomig okosoknak és jószíveknek mondanám őket, de addig csak bolondok maradnak.”³⁰

A két fiatal tudós 1876 tavaszán a francia fővárosba költözött. Ebből az időszakból maradt fenn Berger Miksa egyik „pattogó” hangvétele, a párizsi postacím nehézségeivel kapcsolatos levele: „Szemrehányásodra csak egyszerűen azt írhatom, hogy ártatlanok vagyunk, mert Ádresszátokat nem tudtuk, ezek után ne féljetek minden héten lesz levél, de mi se akarunk félni azért ne feledkezzetek meg rólunk, és rögtön válaszoljatok – ne haragudjatok kedveseim ha azt írom, hogy hanyag emberek vagytok.” A sógor a levelében megemlékezett Henrik születésnapjáról, és a további soraiban az ottani mezőgazdasági viszonyokról érdeklődött: „Milyenek franczia országban a vetések? Ha tudtok valamit felőle írjátok meg, meg német országban is? – és mit mondanak a termelők?” A levél záró soraiban pedig Pészah ünnepével kapcsolatban a következőt írta: „Kedves kis családom hála az égnek nagyon egészségesek és nagyon jól ízlik nekik a Peszah knedli ha nekem is, azt akarom írni. Hát ti ehettek-e egy kis maceszt, azért is küldünk egy kicsinyt. Macesz helyett virágot küldök.”³¹ Berger Miksa egy másik, dátumozás nélküli levelében – amely mindkét címzetthez szólt, így biztosan 1876-ban íródott – már a köszönet és a mélyebb szeretet hangja érezhető: „ily bölcs emberek mint ti vagytok még Dávid és Salamon királyok sem voltak. Senkinek sem jutott eszébe, nekünk mennyegző 3-dik ft. (...) ünnepéhez gratulálni, mint nektek már meg fejtem miért hasonlítottam. 1-ször hogy eszetekbe, van az 5-ik május. 2-szor hogy a levél a pontos napra megérkezett és 3-szor hogy oly gyönyörű Gratulációt tudtok írni mint irtatok”³²

A hagyatéknál néhány levelében számos leírás található a leányok színes fantáziálásáról és műveltségi viszonyairól is. Marczali Janka dátum nélküli, de a tartalmából következtethetően 1876 február legvégén írt levelében egy merész elképzelést osztott meg a két utazóval:

³⁰ MNMKK, OSZK, Kt., Levelestár. Marczali/Morgenstern Janka levele Marczali Henrikhez és Simonyi Zsigmondhoz, d. n.

³¹ MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Berger Miksa levele Marczali Henrikhez és Simonyi Zsigmondhoz, 1876. április 30. (Pusztamaróth). A Berger házaspár a házasságkötést követően a családi majorságba, Pusztamaróra (ma Marótpusztá, Somogyfőménfalva településrésze) költözött.

³² MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Berger Miksa levele Marczali Henrikhez és Simonyi Zsigmondhoz, d. n.

„És mi milyen epedve és várva várjuk, hogy ti bár csak tudósítást adnátok, hogy hány nagy városon utaztok keresztül? Mennyi mindent láthattok és vajjon milyen észrevételeket tehettek? Milyen különbséget vesztetek észre a városok közt. Hisz azt szokták mondani: [nehezen olvasható német nyelvű mondat – H. M.]. Igaz-e ez. Mi kik mindig el vannak ítélve itthon kuncsorogni és csak hírből hallhatjuk mit mindent feltalált már az emberi ész alig hihetjük el, hogy ez való-e? Vagy talán még azt is elhitetjük magunkkal, hogy majd még találnak fel olyan valami masinát vagy telegráfot mellyel hallani itt a téli pusztán megírjuk magunkkal feltehetjük magunkkal arra a masinára és elmegyünk hozzátok látogatóba így szombaton délután. Ott jól kibeszélhetjük magunkat, de úgy kell iparkodni, hogy még visszerkezzünk ám a vacsorafőzésre. Az volna ám csak a jó és szívemből szeretném, ha megvalósulna, akkor igazán ígérem, legalább minden hónapban egyszer megnéznénk benneteket, hogy még meg is unnátok bennünket.”³³

Dátum nélküli – a tartalomról következtethetően 1875 decemberi –, Berlinbe küldött levelében Marczali Regina két marcali fiatal sorsáról elmélkedett, miközben a nők házasodás utáni helyzetéről is kifejti a véleményét: „A múlt héten [olvashatatlan szó – H. M.] menyasszonyok. Spiegel Laura kisasszony jegyet váltott. Következő ismerős még szomorúabb. Bécsben történt, de Marczaliaknak facsart könnyeket. Ugyanis a Hirsch Gyula börtönben ül, mert azon kereskedőtől kinél két évig szolgált két ezer ft értékű árut lopott.” Marczali Regina a két eset között hasonlóságot vél felfedezni, amikor azt írja: „Egyik ül már a börtönben, a másik, meg a küszöbén áll, pedig nem lopott, sőt még viz két ezer forintot és mégis elveszti szabadságát, de ilyen a világ.”³⁴ A levélíró az utolsó szövegrészben Simonyinak is üzent, és egy olyan fényképet küldött Marczali Henrikről, amely „a falon lógott Varjaskéren,³⁵ de azért örülsz neki tudom, mert a K. [Kedves – H. M.] Henrik arcsképe és Berlinben nehezen látni ilyen ösmagyar öltözetet.”³⁶

Marczali Regina másik leveléből megtudható, milyen benyomásokkal találkozott egy falusi esküvőn, és ki volt az ottani beszélgetések témája:

„A k. [kedves – H. M.] papa és én elvöltünk Sámsonban egy vendégségben, hol egy szép, okos, szeretetre méltó leány ünnepelte a menyegzőjét, egy néma emberrel. (...) na volt itt zene bona, fecsegtünk mi eleget, magunk és a völegény helyett is. Bizonyítékul, hogy okossággal beszél-

33 MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Marczali/Morgenstern Janka levele Marczali Henrikhez és Simonyi Zsigmondhoz, d. n.

34 MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Marczali/Morgenstern Regina levele Marczali Henrikhez és Simonyi Zsigmondhoz, d. n.

35 Varjaskér ma Somogyszentpál településrésze.

36 MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Marczali/Morgenstern Regina levele Marczali Henrikhez és Simonyi Zsigmondhoz, d. n.

tünk, megírom, hogy többnyire rólad volt szó, ámbár tudom, hogy nem szereted, ha olyan miféle beszél rólad, pedig elég nagy a szánk”.

A további sorokból kiderül, hogy a Marcaliba történő visszautazás kalandosra sikeredett, sőt, még megálltak Maróton Berger Miksánál és Marczali Jankánál: „*nagyon jól mulattunk, miért aztán bűnhödniünk kellett*”. Az öreg lovak miatt nagyon lassan értek csak vissza Marcaliba. Amint írta: „*fele úton még a papa váltakozva a kocssal hajtotta szegény párákat, danoltam nekik, hogy huzzad csak, huzzad kecsesen, de aztán abba is hagytam, mert láttam, hogy szegényeknek a nélkül is csaknem megszakad a szívük.*”³⁷ A levél záró részében pedig Regina, mint korábbi levelében, ismét az olvasmányairól írt: „*Olvastam Manfredot Egmondtal és Götz von Berlichingen nagyon szépen és magasztosan van megírva.*”³⁸

Regina következő, ugyancsak dátum nélküli leveléből egy másik, azonban már Marcaliban megtartott zsidó esküvő történéseiről számolt be aprólékosan. Egy Schwarcz nevű kéthelyi asztalos az unokahúgát adta férjhez, aki először a barátnőjét, Marczali Reginát kérte fel koszorúslánynak a vőlegény mellé.³⁹ Végül nem ő, hanem a vőlegény nővére kapta ezt a kiemelt feladatot. Ennek ellenére, úgy tűnik, jól sikerült az esküvő. „*A templom után felmentünk a lakomához, mulathattuk magunkat a város utcáiban. Mihelyt a kávé el volt költve, kimentünk egy kicsit a kertbe, aztán haza indultunk. Vőfélyem Kuttner tanító úr⁴⁰ volt a karom közül [a koszorúslányok csoportjára utalhatott a levélíró – H. M.] a legderekabb”* – írta Marczali Regina. A levél végén pedig egy apró utalást tett a szombat vallási jelentőségére: „*A többi mindet Gizára hagyom, mert úgy is már eleget vétkeztem, a szent szombati napon és minél többet írnek, annál többet vétkeznek a szó szoros értelmében.*”⁴¹

A marcali főrabbi leánya felé irányuló figyelmességet és feltehetően az édesapja személye iránti tiszteletet illusztrálja a következő, 1876 húsvétja és pünkösdje között írt levél. Ebben Regina egy falusi, feltehetően zsidó táncmulatságról számolt be:

„Azt hittem hogyan megfoglak lepni benneteket, hogy én Marczali Regina Nemesvidon táncoltam, még pedig olyannal is, kinek a Lauf in [olvashatatlan német szó – H. M.] nem hibázott és ma már a kedves Henrik írja, hogy a Nemesvidi táncz elbizottá tett. Az igaz jól mulattam azért, azok a falusiak oly nyájasak és előzékenyek voltak

³⁷ MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Marczali/Morgenstern Regina levele Marczali Henrikhez, d. n.

³⁸ MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Marczali/Morgenstern Regina levele Marczali Henrikhez, d. n. Lehetséges, hogy Lord Byron *Manfred* című művéről van szó. A másik könyv pontosabban azonosítható: Wolfgang von Goethe *Götz von Berlichingen* című drámája.

³⁹ Jelenleg nem ismert a vőlegény, a menyasszony és a többi említett személy neve.

⁴⁰ Kuttner Miksa (1867–1944) tanító 1876-ban került Marcaliba, és körülbelül 1885–86-ig dolgozott a marcali hitközség szolgálatában. KUTTNER 1887. 428–429.

⁴¹ MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Marczali/Morgenstern Regina levele Marczali Henrikhez és Simonyi Zsigmondhoz, d. n.

*irányomban, hogy megfogadtam, minden falusi vendégségre elme-
gyek, ha csak kedves szüleim megengedik.*⁴²

Ahogy többi levelét, Regina ezt is az olvasmányélmények felsorolásával zárja: „*A Palicza* [az ekkor 14 év körüli testvér, Marczali Pál – H. M.] megküldte Shakspeare-től *Coriolan, Rómeó és Júlia*, [olvashatatlan német mondatrész – H. M.]. *Előbb nem tetszett ezen kitűnő költő írásmódja, de most már jobban megbarátkoztam vele. Ámbár sokkal eszemdiásabban ír, mint Schiller, én mégis ennek adom az elsőséget.*”⁴³

Időskori kapcsolat a szülőhellyel

Marczali Henrik életében, a tekintélyes tudományos munkásság évtizedei után, az egyetemi életből való eltávolítása (1919–1924) mellett a családjában történt tragédiák okoztak feldolgozhatatlan nehézségeket. Komoly konfliktus forrása volt a zsidó felekezethez ragaszkodó apa és családtagjai között a kitérés kérdése. Marczali Henrikné a római katolikus felekezetet választotta, Erzsébet leányuk pedig 1910 novemberében May Frigyeshez ment férjhez, aki korábban már kitért, ezért ő is kikeresztelkedett.⁴⁴ Miután Erzsébet 1937-ben meghalt, Marczali Henrik közvetlen családi köréhez az unokái, valamint másik lánya, Paula tartoztak, akivel együtt is élt egy ideig. Az empatikus, szociális ügyek mellett kiálló, „mozgalmár” lelkületű, az édesanyjához és a nővéréhez hasonlóan kitért, az unitárius felekezetet választó Paulának hullámszó, időnként konfliktusos volt viszonya az édesapjával. Póli 1939-ben a második világháború kitörése miatt Írországra ragadt, mi-
közben egy hosszabb nagy-britanniai utazáson vett részt.⁴⁵

Marczali Henrik szinte évente hazalátogatott a szülőföldjére. Miután megözvegyült, a testvére, Marczali Janka és sógora, Berger Miksa, majd az unokahúga és unokaöccse (dr. Dénes Antalné Berger Jolán és Berger László) családjának körében töltötte a nyarakat. Mindezt a rendelkezésre álló néhány családi fotó és levél tanúsítja. Az idős tudós újra eljutott a gyermek-

42 MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Marczali/Morgenstern Regina levele Marczali Henrikhez és Simonyi Zsigmondhoz, d. n.

43 MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Marczali/Morgenstern Regina levele Marczali Henrikhez és Simonyi Zsigmondhoz, d. n.

44 A párt Marczali zsidó otthonában Vajda Ödön ciszterci apát adta össze a polgári szertartást követően. Házasság. *Pesti Hírlap*, 1910. november 26. 15.; BFL IV.1402.b. 350/1910. Marczali Erzsébet és May Frigyes Fülöp Károlyhoz, Budapest főpolgármesteréhez intézett és jóváhagyott kérvénye házasságuk helyét illetően.

45 Házasság. *Budapesti Hírlap*, 1922. november 19. 5.; Házasság. *Az Est*, 1934. április 20. 12.; MARZALI 1973. 5–6., 68.; MMTD Lsz. 2021.14.1. Marczali Póli halotti bizonyítványa. Leánya Londonban telepedett le, ahol magyar, francia és német nyelvű tanításból tartotta fenn magát. Édesapja megmaradt kéziratos hagyatékát a Magyar Tudományos Akadémia részére ajánlotta fel.

kori fürdőzéseinek helyszínére, Balatonkeresztúrra is.⁴⁶ Thurn Gyuláné szül. Berger Ilona 1971-ben leírt és publikált, rövid visszaemlékezése az egyetlen késői forrás arra vonatkozólag, hogy Marczali milyen kapcsolatot tartott fenn a marcali rokonaival. Thurn Gyuláné szerint:

„Nagybátyám, mióta a testvérek elhaltak nálunk nyaralt, anyámat [Berger Lászlóné Krausz Rózsa (1888–1944) – H. M.] végtelenül szerette és becsülte, mivel számára lehetővé tette a legkényelmesebb üdülést és pihenést. Ünnepek voltak számunkra ha megérkezett hozzánk. (...) Délelőtt akármilyen meleg volt sétálni mentünk, nagyon szerette a tájat, Gomba környékét. Idős kora ellenére bot nélkül járt, azt mondta nekünk »járásbíró vagyok gyerekek«. Sokat elbeszél a régi világból, kikérdezte történelem tudásunkat, Dénes Imrével sokszor vitába szállt. Órákat jártunk a hegyekben [itt a marcali környéki szőlőhegyekre utal – H. M.], mi már elfáradtunk, de ő kitarított szigorúan.”⁴⁷

3. kép – Berger Miksáné Marczali Janka a fia és leánya családjának körében 1924-ben (ülősor: Dénes Antal, Dénes Antalné Berger Jolán, Dénes Zsuzsanna, Berger Miksáné Marczali Janka; állósor: Berger Imréné, Berger Imre, Berger Veronika)

⁴⁶ MMF Lsz. 885. Marczali Henrik fényképe a balatonkeresztúri stégen. A levelek dr. Dénes Veronika gyűjteményében található. A gyermekkori balatoni fürdőzésre lásd MARCZALI 2000. 10.

⁴⁷ SUCHMAN 1971. 21.; HUSZÁR 2019. 41.

A Dénes (1904-ig Kohn) család hagyatékában fennmaradt Marczali néhány „bolhabetűs”, rövidke levele, melyekben tanácsaival látta el a rokonait. Kiemelt figyelemben részesítette közülük húga, Janka unokáját, a visszaemlékezésben említett, máshol „*Kedves Imrém!*” megszólítással illetett Dénes Imre (1910–1973) végzős joghallgatót.⁴⁸

Marczali Henrik rokonaihoz és szülőhelyéhez való ragaszkodásának mintegy keretet adnak visszaemlékezésének sorai: „*Évente legalább egyszer elmegyek szüleim sírjához. Messzelátó dombon van, és mikor arra sétáltunk, atyám sokszor mondta, hogy onnét szép kilátása lesz a Balatonra. Ott halomra gyűlnek ifjúkori emlékeim. A mostani Marcaliban már félig idegen vagyok. Új nemzedék nőtt fel, mely csak híreből ismeri atyámat, anyámat. Az omladozó templomot is lebontották már.*”⁴⁹

4. kép – Marczali Henrik marcali rokonai körében az 1930-as években

Konklúzió

Morgenstern/Marczali Mihály főrabbi 1851-től szolgált Marcaliban. A prédikációiban a magyarosodás hirdetése és névváltoztatása miatt a zsidó-keresztény együttélés példajaként emlegették. A 19. század második felének helyi zsidó közéletéről kevés forrásunk van, a magánéleti közegről pedig alig maradt ránk forrás, ezért különösen értékes a Morgenstern/Marczali család vizsgált levélváltása. Marczali Henrik *Emlékeim* című visszaemlékezésében elnagytoltan, és számos esetben elhallgatva mutatta be a korabeli Marcalit

⁴⁸ SUCHMAN 1971. 21.; Dr. Dénes Veronika gyűjteménye.

⁴⁹ MARCZALI 2000. 146–148.

és a családi viszonyait. Ezzel szemben a vizsgált levelezés színesebbé, részletgazdagabbá teszi azt a közeget, amelyből a későbbi híres tudós elindult. Ugyanakkor írásos hagyatékának a nagy része, amely további adatokkal járulhatna hozzá Marczali Henrik kevésbé ismert magánéletéhez, sajnos ma is csak lappang valahol.

Az OSZK Kézirattárának Levelestárába bekerült a családtagjaitól Marczalinak küldött levelezés néhány darabja. Ezek jellemzően az 1875-ös és 1876-os évekből származnak. A levelekben körvonalazódik többek között a korabeli Marcali világa, a rabbicsalád tagjainak műveltsége és az édesapa szolgálati munkájának leírása is. Ebben a levelezésben felsejlik Marczalinak a testvéreivel, valamint sógorával ápolt kapcsolatának mélysége. A családtagok egymásnak írt soraiból azt is megtudhatjuk, hogy a rabbi családjában testvérként szerették a Marczali Henrikkel együtt utazó és lakó barátot, Simonyi Zsigmondot. Ezekből a levelekből kirajzolódnak az ifjúkor kezdetén álló Marczali személyiségének markáns kontúrjai is. Egy másfajta benyomást tükröz a történetíró egy marcali rokonának 1971-es visszaemlékezése. Ebben az idős tudós magánéleti kapcsolatainak érzékeny viszonyairól szerezhetünk tudomást. A joviális „nagybácsi” szerepbe helyezkedő Marczali szűk családjának nehézségei (felesége halála, leányaival való konfliktusos kapcsolata), valamint a tudományos életből történő kiszorítása miatti feszültségek feloldására a tágabb marcali rokonságában találta meg az érzelmi megnyugvást.

Melléklet

„*Marczali November 28ik an 1875*

Kedves jó szívek!

Hogy sovány levelem, Berlinbe való érkezéig el ne sorvadjék, minden táplálék nélkül, egy kis élelemmel ellátom, megparancsolnám neki, úgy bánjon vele, hogy nektek is maradjon. Minél zsirosabban érkezik levelem, annál kevesebbet kell félnem, hogy elrontjátok gyomrotokat. Feltettem magamban, hogy annyi badarságot összeírok, mennyi csak tőlem kitelik, mert felháborított azon szótok, hogy a levelekben volt ostobaságok, oly mulatságot szereztek, de minden erőltetésem dacára nem akar sikerülni, úgy mint ki verseket szeretne írni, és nincs hozzá képessége. Ti nagy városban laktok, mégis panaszkodtok, hogy nincs társaságtok és mulatságtok olyan aminőt kívántok. Mi meg faluban lakunk és mégis mulatunk, vigadunk. Köznapokon egész nap danolunk főkép, mióta azt írtad K[edves] Henrik, hogy olyan hangom van, mint a Berliini primadonnáknak úgy tesztek, mint a lúd, ki kotyulva akart lenni, az igaz nyakam nekem elég hosszú van, csakhogy nem olyan hajlékony, a dicsekedés is szokásom, de másoktól nem szeretek dicsértetve lenni. Szombaton olvasunk, játszunk elmegyünk vizitet tenni, de többnyire hozzánk jönnek látogatóba. Szombaton este összejövünk valahol és játszunk, mert Chanukáig gyakorolnunk kell a játékokat. De higgyétek meg, a legnagyobb örömben, és a legkellemebb órákban is visszagondolunk, azon örömteljes napokra, melyeket körünkben töltöttetek, és sóvárgással nézünk megint olyanok elébe. Nem feledtük el oktatásaitokat és az olvasáshoz való felbuzdulást. Ha csak ráérünk olvasunk, már Tankredot olvastuk. Kimondhatatlan jó hatást tett rám, Kiváltképen Tankred és Amenaide jelleme, mert ecsetelése nem természetellenkező, sőt előfordulhat az életben, ha csak az nem látszik a férfiak előtt felfoghatatlannak, hogy Ameneide, oly soká tudott hallgatni, Ifgeniját ismét elkezdtük. A k[edves] papa esténként előolvassa a magyar Revolutiot Horváltól, mi magyarságunk és tudásunk fejlesztésének előmozdítására nagy hatással lesz, mert a K[edves] papa mindent megmagyaráz. Még tán nem tudjátok, hogy bár nem Morgenstern vagyunk, mégis házunktól három utza világságot kap, mert házunk elé lámpát tettek. Tegnap először volt itt hó és fagy, más újság nincs Marczaliban, pedig szerettem volna ezt a lapot is megtölteni, de így is elég, ha csak nem sok. Adjon Isten minden jót, ha nincs, étvágyat is, nektek nem kívánok egyebet, hű testvéretek

*M. Regina*⁵⁰

50 MNMCK OSZK Kt. Levelestár, Marczali/Morgenstern Regina Marczali Henrikhez, 1875. május 28.

KÉPJEGYZÉK

1. kép A marcali zsinagóga és a rabbilakás. Képeslaprészlet. Marcali Múzeum gyűjteménye
2. kép Marcali Henrik fiatalkorában. Kozmata Ferenc felvétele, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteménye
3. kép Berger Miksáné Marczali Janka a fia és leánya családjának körében 1924-ben. Dr. Dénes Veronika gyűjteménye
4. kép Marczali Henrik marcali rokonai körében az 1930-as években. Dr. Dénes Veronika gyűjteménye

LEVÉLTÁRI ÉS MÚZEUMI FORRÁSOK

- BFL Budapest Főváros Levéltára
IV.1402.b. Budapest Székesfőváros Főpolgármesterének iratai (1873–1945), Általános iratok (1873–1945)
- MNMKK OSZK Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Kt. Levelestár Központ, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Levelestár
- MNL SVL Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára
HU-MNL-SML-IV.405.b. Somogy vármegye alispánjának iratai, Közigazgatási iratok, Névváltoztatások (1867–1913)
- MMTD Marcali Múzeum Történeti Dokumentumtára
MMF Marcali Múzeum Fotótára
MZsML Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár
HU HJMA X-60. Marcali Izraelita Hitközség iratai (1851)

SAJTÓFORRÁSOK

- Az Est, 1934
A Hon, 1877
Ben Chananja, 1858–1859
Budapesti Közlöny, 1875
Egyenlőség, 1889
Magyar Izraelita, 1861
Budapesti Hírlap, 1922
Pesti Hírlap, 1910

IRODALOM

- BŐSZE 1991 BŐSZE Sándor: Marcali egyesületeinek története (1867–1918). In: *Marczali története. Várostartörténeti tanulmányok I.* Szerk. KANYAR József – GÁL József – LACZKÓ András. Marcali, 1991. 347–369.
- BŐSZE 2005 BŐSZE Sándor: A szabadságharc és a kiegyezés között. In: *Újrakezdések. Zsidósors Somogy megyében a XVIII. századtól napjainkig.* Szerk. BŐSZE Sándor. Kaposvár, 2005. 57–76.
- DÉNES 2022 DÉNES Iván Zoltán: *Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága.* Budapest, 2022.
- DOMONKOSNÉ SZALAI 2014 DOMONKOSNÉ SZALAI Zsuzsanna: Jankovich László, Somogy vármegye főispánja tiszteletére készített fényképalbum 1885-ből. Somogy megye tisztikarának 1885. évi adattára. In: *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 43–44.* Szerk. RÉCSEI Balázs. Kaposvár, 2014. 9–59.
- GUNST 1987 GUNST Péter: Marczali Henrik történetírói pályakezdése. *Századok* 121. (1987):5. 903–922.
- GYÁNI 1996 GYÁNI Gábor: Egy budapesti polgárcsalád 470 napja. *Budapesti Negyed* 14. (1996):tél. 125–152.
- HUSZÁR 2019 HUSZÁR Mihály: Marcali első rabbija. Morgenstern/Marczali Mihály élete, identitásának tényezői és kapcsolati hálója. In: *Magyar–zsidó identitásmin-ták.* Szerk. DÉNES Iván Zoltán. Budapest, 2019. 13–41.
- HUSZÁR 2020a HUSZÁR Mihály: Morgenstern/Marczali Mihály főrabbi és a marcali zsidó hitközség a magyarosodás útján. (1851–1889). In: *Magyar–zsidó identitásmin-ták II. Egyéni és kollektív önmeghatározások.* Szerk. DÉNES Iván Zoltán. Budapest, 2020. 19–47.
- HUSZÁR 2020b A kettétört fa árnyéka. A marcali Kohn-Dénes család háborúban és békeidőben. In: *Háborús hétköznapok IV.* Szerk. TÖRÖK Róbert – SALLAY Gergely Pál – ZÁVODI Szilvia. Budapest, 2020. 173–191.
- HUSZÁR – VIDÁK 2020 HUSZÁR MIHÁLY – VIDÁK TÜNDE: *Üdvözet Marcaliból! Egy somogyi város múltja és jelene képeslapokon.* Marcali, 2020. (Életmód és településtörténet képekben 2.)

- KEPECS 1993 *A zsidó népesség száma településenként (1840–1941)*. Szerk. KEPECS József. Budapest, 1993.
- KOMLÓS 1997 KOMLÓS Aladár: *Magyar–zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig. I. A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*. Budapest, 1997.
- KONRÁD 2022 KONRÁD Miklós: Átbillenés. A zsidó társadalom a modernizálódás és az akkulturáció útján (1850–1867). *Múlt és Jövő* (2022):3. 74–85.
- KUTTNER 1887 KUTTNER Miksa. A kis hitközségek jövője. *Magyar Zsidó Szemle* 4. (1887):7. 427–430.
- MARZALI 2000 MARZALI Henrik: *Emlékeim*. Budapest, 2000.
- MARZALI 1973 MARZALI Póli: *Apám pályája, barátai. Emlékek Marczali Henrikről*. München, 1973. (Auróra Kiskönyvek 4.)
- MÓRICZ 2012 MÓRICZ Béla: *Marcali múltja az első világháborúig*. Szerk. H. RÁDICS Márta. Marcali, 2012.
- ÚJVÁRI 1929 *Magyar Zsidó Lexikon*. Szerk. ÚJVÁRI Péter. Budapest, 1929.
- SILBER 1992 SILBER, Michel K.: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A „kaszinók”. *Századok* 126. (1992):1. 113–141.
- SUCHMAN 1971 SUCHMAN Tamás: Marczali Henrik. *A marcali járás honismereti híradója*. (1971):3.
- TOMPA 1975 TOMPA József: *Simonyi Zsigmond. A múlt magyar tudósai*. Budapest, 1975.

Life Situations from the Morgenstern/Marczali Family Correspondence (1875–1877)

by Mihály Huszár

(Summary)

The paper is about the correspondence between Henrik Marczali (1856–1940) and his siblings and brother-in-law. It also includes the memoir of a relative from 1971. The letters were written between 1875 and 1877 by Marczali's sisters Janka (1854–1925), Regina (1858–1926), Gizella (1860–1886) and Janka's husband Miksa Berger (1851–1927). The siblings' relationships and information about their home are revealed, as well as commentary on the Jewish religion. This information is much more direct about the Morgenstern-Marczali family relations than in Henrik Marczali's autobiography titled *Emlékeim*. Another important significance of these letters are the words addressed to the budding historian Zsigmond Simonyi (1853–1919), who was also studying in Berlin and Paris on a scholarship. In the memoir Marczali's niece recalls how the family members living in Marcali remembered him.